

КОДОВЕ НА КУЛТУРАТА (1, 2, 3)

Доц. д-р Атанас Григоров

Катедра "История, философия, социология",
СА "Д. А. Ценов" - Свищов

Резюме:

Проблемът за кодовете на културата (за „културните кодове“, както терминът се наложи в България, главно чрез преводите на У.Еко и Р. Барт), отдавна е престанал да бъде само теоретичен, и се е превърнал и в социален проблем. Осмислянето на който и да било аспект на бързо променящата се култура на съвремието ни, а оттам – и формирането на адекватни личностни или институционални стратегии за развитие, е свързано с идентифицирането на характерните именно за този аспект кодове. Статията „Кодове на културата“ е първата от няколко подготвени за печат публикации. Всички те, в своята цялост, са опит за илюстриране на един възможен път за „внедряването“ на този проблем в публичното пространство; за въвеждането му в мисленето на възможно най-широк кръг от хора.

Ключови думи: култура, кодове, Умберто Еко

Abstract:

The problem of Codes of Culture /the “cultural codes” as the term is established in Bulgaria’ mainly through the translations of U. Eco . and R. Barthes/, has long ceased to be only theoretical, and has become a social problem. Understanding of any aspect of a rapidly changing culture of our times, and hence - the formation of adequate personal or institutional development strategies, is related to the identification of the characteristic of this particular aspect of codes. The article “Codes of Culture” has prepared the first of several print publications. All of them, in their entirety, are an attempt to illustrate one possible way of “introduction” to this problem in the public domain, for introduction into the thinking of the widest possible audience.

Keywords: culture, codes, Umberto Eco

I. Идеята за кодове на културата¹ не е нова. През втората половина на ХХ век, както отбелязва Умберто Еко, терминът „код“ не просто се употребява в този смисъл; той се превръща „в парола, в шиболет“ - и възниква въпросът, дали става дума за „прекомерна метафоризация“ или за „някаква епистемологична тенденция“, превръщаща го в своеобразен ключ към културата на времето.² Да се пише отново за същото, половин век след разпространението на термина, когато „гребенът на кодовата вълна“, ако използваме метафорите на Еко, отдавна е отминал, изглежда безсмислено.

---

1 Или „културни кодове“, както терминът се наложи у нас – вероятно след преводите на трудовете на Умберто Еко и Ролан Барт...

2 Умберто Еко, Семиотика и философия на езика, С, Наука и изкуство, 1993, с.183 и 185

Атанас Григоров

И все пак – трудно е да се надцени значението на скритата в термина идея, концентрираща вниманието върху перманентното „прекодиране“ на информацията в обществото; върху способността на определени мисловни съдържания да завладяват различни сфери на човешката култура, и то в различни времена, появявайки се всеки път в различна форма... Също и върху различното осмисляне на едни и същи фрази, текстове, артефакти – пак в различни времена и пространства, от различни хора. Но артефактът и фразата също са текст – поне в смисъла, който успя да придаде на думата Лотман³... А текстът, както показва Барт, е изграден от кодове – и лексията е само повод за актуализирането на кода⁴.

Струва ми се, че тази идея – за кодовете, чрез които културата изгражда самата себе си, и които осигуряват съществуването ѝ като механизъм за овладяване на пространството и времето - за разпространение на натрупаната пак от самата нея информация, и за предаването ѝ към следващите поколения⁵, може да се окаже неочаквано актуална като средство, като инструмент, отварящ пред мисленето врата към разбирането на съвременното, с неговите перманентно обсъждани и никога нерешавани проблеми: за културните значения, които не успяваме да предадем, за загубата на смисъла в един непрестанно и нелогично променящ се под напора на цивилизационните процеси свят, в който ценностите отстъпват пред оцеляването, старите идеологии са отгоре до долу покрити с белези от пластични операции, новите са в насипно състояние, а дългът към тези, които ще ни сменят, остава неизплатен...

В този аспект кодовете на културата трябва да бъдат предмет не толкова на изследователски, колкото на социален интерес – проблемът не е в това, още веднъж да кажем, какво представляват те, или какво си струва да наричаме по този начин, а как да бъде пласирана идеята за тях там, където неразбирането на ставащото изкривява реалността...

Още тук трябва да се уточни: далеко не всички кодове, функциониращи в човешката култура, биват окачествявани като „културни“ от своите изследователи. Умберто Еко, например, употребява термина „културни кодове“ само по отношение на тези, които са свързани с етикета; или със системите, моделиращи реалността (митове, легенди, теологии...), или с типологията на

3 Ю. М. Лотман, Структура на художествения текст, в: Семиотика / Между нещата и думите, С, 1991

4 Ролан Барт, Структурният анализ на разказа, в: Ролан Барт, Въображението на знака, С, 1991, с. 406 и 407; Барт Ролан S/Z, М, Едиториал УРСС, 2001, SBN 5-8360-0211-8, с. 41

5 Съществува една „недокодифицирана“, т.е., играеща ролята на „слаб код“ (по терминологията на Еко) конвенция – ако културата се разглежда като начин на живот, възприет през обусловения от самия него начин на мислене, т.е., сама по себе си или като механизъм, който осигурява онаследяването на достигнатото, т.е., по отношение на способността ѝ да се самовъзпроизвежда и развива, обикновено се говори именно за култура. Но култури, които в процеса на своето движение във времето овладяват пространството, т.е., асимилират други, по-слаби култури, биват окачествявани като „цивилизации“. Още при Марсел Мос можем да открием подобно разбиране (Марсел Мос, Елементи и форми на цивилизацията, в: Идеи в културологията, том I, С, 1990, с. 354 -374. Разбира се, това е само една от многото разделителни линии, търсени когато значението на единия термин трябва да се разграничи от значението на другия. Като „цивилизации“, например, понякога окачествяват тези култури, които притежават собствена писменост; или в развитието на културата биват обособявани варварство и цивилизация; разбира се, съществуват още много и много разграничения... Още към средата на миналия век вече се е оформило многообразие от разбирания относно това, що е култура, и как тя се отнася към това, което наричаме „цивилизация“ - виж например: Крьобер и Клакхън, „Всеобща история на думата култура“ в: Идеи в културологията, том I, С, 1990

Атанас Григоров

културите (реверанс към Тартуската школа, и по-специално – към Лотман); или с моделите на социална организация (както тези, която изразяват различните системи на родство (реверанс към Леви-Строс), така и моделите на организацията на развитите общества)⁶... Също и Ролан Барт: „културни“, поне в „S/Z“, той нарича кодовете, които, в порядъка на една интертекстуалност, ни препращат към други текстове, към други фрагменти от културата – „референциалните“⁷, отбелязвайки все пак, че по същество „**всички кодове са културни**“.

По тази причина, а и защото **изразът „кодове на културата“**, поне според мен, по-добре се вписва в характерното за всекидневното ни говорене, отколкото наложилото се „**културни кодове**“ (самите кодове не са „културни“ или некултурни“, те са кодове, **специфични** за човешката култура, **иманентни** на самото ѝ съществуване; те са кодове **на** културата; а и за разлика от Еко, аз мисля, че за кодове и кодиране може да се говори далеко не само по отношение на последната), предпочитам именно него. Разбира се, ще използвам и единия, и другия израз – в зависимост от това, дали оставам в границите на коментара, или излагам собствено виждане.

Терминът „културни кодове“ не е непознат и в България. Семиотици, лингвисти, литератори, „културолози“ (културални антрополози) и може би още няколко изследователски общности го използват твърде активно. Но не те са адресатът на този текст. Идеята за кодове на културата „добре се вмести“ в осмислянето на всяка дейност, при която наличието на добра **социална** комуникация е от решаващо значение. А именно към последната като че ли са насочени всички образователни и възпитателни, и медийни усилия на обществото ни напоследък.

„Вместването“ на тази идея в мисленето би позволило повсеместно разпространените и масово репликирани от цяла камара „специалисти по социални комуникации“ от всякакъв вид, рецептурници за несъмнен успех – при условие, че стриктно се следват определени алгоритми на „невербално общуване“ (?!?!)⁸ и правилно се произнасят нищо незначещи ритуални фрази – **без отчитането на културната релативност** и на едното, и на другото, да бъде заменено с път към **разбирането**. Защото тези „специалисти“, оставащи в сферата на магическото, подготвят не нещо друго, а тълпа правилно хилещи се и правилно ръкомахащи идиоти, неспособни самостоятелно да съставят фраза, в която да има повече от три думи, и да прочетат повече от половин страница съдържателен текст.

Но това е най-малката, технологичната, полза. Познаването на кодовете,

6 У. Еко. «Отсутствующая структура. Введение в семиологию». ТОО ТК "Петрополис", 1998 г. ISBN 5-86708-114-1, с. 405

7 Виж например: Барт Ролан S/Z, М, Эдиториал УРСС, 2001, SBN 5-8360-0211-8, <http://yanko.lib.ru/gum.html>, с. 45-46 и Ролан Барт, Структурният анализ на разказа (По повод деяния X – XI), в: Ролан Барт, Въображението на знака, Народна култура, София, 1991, с. 410 – 411

8 Изразът „безсловесно общуване“, който употребявахме, преди масово да започнем да променяме лексиката си, и да го заменим с означаващото същото „невербално общуване“, и досега ми су струва по-подходящ за комуникацията между животни или между човек и животно, отколкото между пълноценни, развити в културно, интелектуално, психическо отношение хора. Цялото „безсловесно общуване“, колкото и значими комуникационни канали да реализира, по същество е само прелюдия и съпровод на речта. То е „паралингвистика“, но в широкия смисъл на думата, не в тесния, включващ само допълващите речта и неотделими от нея средства за комуникация – интонацията, ритъма на говорене, паузите и т.н.

Атанас Григоров

заложен в която и да било сфера на човешката култура; в който и да било неин артефакт, текст, свързан с нея начин на мислене и поведение, е път към овладяването на тази сфера; път към разбирането. Всъщност, това е единствения път. Осъзнаването на факта, че ако нещо, добре познато на други хора, е недостъпно за мисленето ни, то това се дължи на неусвояването на определени кодове на културата, вероятно би ограничило чудовищните размери на явлението, което за себе си наричам „селекция на некомпетентността“ - отхвърлянето на всичко, което остава неразбрано поради това, че не са формирани предпоставките за възприемането му, като безсмислено или ненужно. А тази селекция е в основата не просто на безкултурието като вече непреодолимо състояние на приключили развитието си големи маси от хора, но и на сривовете в най-важната от всички социални институции – тази, която би трябвало да предотврати появата му - образованието.

Образованието ни отдавна е в криза, и ние го забелязахме едва когато то започна масово да фабрикува хора с отлични гимназиални дипломи, слаба езикова култура, недоразвито мислене и интелектуален багаж от максимум две или три трудно прочетени книги. Причината за тази криза при нас очевидно е социалната среда, в която то се осъществява, но социалната среда не обяснява едно значително по-машабно явление. Не от години, а от десетилетия образованието – и то не в национален, а в световен мащаб, не успява да възпроизведе в своите възпитаници вече достигнатото ниво на знанието. Нито норми и ценности, които могат да бъдат приети или отхвърлени след осъзнаването им, но до чието приемане или отхвърляне не се стига, защото липсата на кодове за разчитането им ги оставя извън обсега на вниманието.

Действително, днес енциклопедизмът е невъзможен – прекалено много знание е натрупано, прекалено много шедеври на мисълта са създадени, за да бъде възпроизведена информацията за тях не дори в един само човек, а в цяло поколение. Но човечеството не съхранява всичко, което знае, в главите на отделните хора – в тях трябва да бъдат възпроизвеждани главно *кодовете* за неговото разбиране.

Рефлектирайки върху есе на Аверинцев, и върху разговор с полуграмотен млад човек със сериозни социални амбиции – тип, който и у нас се среща достатъчно често, Владимир Легойда публикува в интернет кратък текст за тоталната смяна на културните кодове, на която сме съвременници, и разви тезата за културата като своеобразно зашифровано послание, чиито код не бива да бъде изгубван.⁹ Наистина, в периоди на исторически значими преходи, когато смяната на визии за реалността перманентно обезценява вече постигнатото и дистанцира от съзнателната работа върху собственото им развитие големи маси от млади хора, кодовете на отиващата си култура обикновено не биват възпроизвеждани, и на пръв поглед това изглежда напълно оправдано – противното би означавало идващите поколения да бъдат „закотвяни“ към нещо, отдавна изживяло времето си. Но ако се вникне в *същността* и в *механиката* на ставащото, ще се окаже, че под общата формула се крият много и твърде различни неща, и далеко не всички от тях имат позитивен характер.

---

⁹ Владимир Легойда, Културный код, www.foma.ru/articles; По същество и това е преоткриване – на идеята на Марсел Данези за културата като макрокод (Danesi, Marcel, Messages and Meanings: An Introduction to Semiotics, http://avaxhome.ws/ebooks/eLearning_book/languages/MessagesSignsMeanings.html)

Атанас Григоров

В един от най-значимите си аспекти културата е *механизъм за развитие чрез онаследяване*, и то изключително сложен механизъм. Големите ѝ постижения се обективират в артефакти и основополагащи текстове; в системата на социалните отношения и регулиращите ги институции, и в още много неща, но *действителното* ѝ развитие е възможно само чрез перманентното им възпроизвеждане – всеки път по нов начин, от всяко следващо поколение.

Периодичната кардинална смяна на кодовете, чрез които се разчита вече постигнатото, неговата *пресемантизация*, твърде малко прилича на обновяването на дома чрез изхвърлянето на старите мебели и замяната им с нови, или на кръговрата на модата. Тя е по-скоро сходна с дължащата се на натрупания опит способност да избираме: все повече знания за стиловете, функционалността, изработката; и за естетическите визии, стоящи зад всичко това; оттук и умението да разчетеш идеята, вложена в предмета, и да я съотнесеш към себе си. Предава се не обективираното знание; предава се способността да го усвояваме. Предава се умението да формираме кодове за разчитане на текстовете¹⁰, в които това знание е записано.

Неспособността да се разбира по-сложна музика и масовата ориентация към чалгата - в определен момент от посттоталитарната ни история, не се дължат на това, че музикалната индустрия е „отговорила на изискванията на пазара“, а на факта, че определени културни кодове не са били формирани навреме. Не съществува феномен, при който Интернет измества четенето и особено разбирането на по-дълги и по-сложни текстове. Виртуалното пространство на Интернет е пренаситено с дълги и сложни текстове. Налице е нещо съвсем друго: отсъствие на *компетентна* и целенасочена образователна политика по внедряването на определени културни кодове в определен възрастов период, при това политика, съответстваща на това състояние на културата, в което *сега* пребиваваме.

Съвременето ни преминава във вихъра на трансформации, причинени от един цивилизационен по своята същност процес, в който не просто се смесват кодовете на различни култури, но и от дълбините на всяка от тях, от различни епохи на собственото ѝ развитие, изплуват фрагменти от отдавна забравено минало и от никога несъстояло се бъдеще. Това позволява едновременното съществуване на астрологията и на книгите на Стивън Хокинг, на фанатизма на примитивното и на цинизма на технологиите, като едното по странен начин допълва другото, създавайки, в своята фрагментарност, илюзията за частите на едно несъществуващо цяло. Файерабенд¹¹ се опита да защити тази хаотична смес с идеология, акцентираща върху творческия импулс, който тя дава на мисленето, но далеко не всички нейни измерения могат да бъдат интерпретирани като креативни.¹²

Тоталната смяна на кодове на културата ние установяваме по емпиричен път – в личния ни опит са съхранени основополагащи кодове, които не откриваме в опита на младите хора. И не само входът към привичната за нас вселена от знания, норми и ценности е закрит за тях. Ние също трудно

10 Текстът е основна единица на културата, но в семиотиката „текст“ не означава непременно вербален текст. Картината, музикалното произведение, театралното представление, също са текстове. Виж: Ю. Лотман, Структура на художествения текст, в: Семиотика / Между нещата и думите, С, 1991

11 Виж Паул Файерабенд, Против метода, С, 1996 и Фейерабенд, Пол, Наука в свободном обществе, в: Пол Фейерабенд, Избранные труды по методологии науки, М, 1986

12 В същата посока, впрочем, бяха насочени и усилията на постмодернизма...

Атанас Григоров

разчитаме реалиите, с които те съществуват. Остава впечатлението, че техният свят е по-беден. Но подобни констатации – емпирични и субективни едновременно¹³, трудно биха могли да прераснат в състоятелни обяснения на ставащото. Състоятелните обяснения изискват идентификация на културата, към която принадлежим, както и на процесите на изменение, на които тя е подложена. А това означава цялостно описание и на *основополагащите* ѝ кодове, и на изменението или забравянето им, и на новите *кодификации*, чието начало наблюдаваме в момента.

Не бих желал да остава впечатлението, че реанимирам някаква безнадеждно остаряла тема. Извън активната употреба на термина „код“ от професионалните общности, в чиито инструментариум този термин е трайно навлязъл, темата за кодовете на културата периодично възкръсва на съвсем неочаквани места - в публикации, идващи от средите на изследователски общности, в които няма традиция за изследването ѝ. Тя бива непрекъснато преоткривана и изпълвана с различни нови съдържания, в което само по себе си не би имало нищо лошо, ако не се разкъсваше връзката с вече натрупани знания.

Фрагментирането на знанието и затварянето на учените в отделни дисциплинарни общности, играещи свои „езикови игри“, описано от Лиотар още през 1979¹⁴, позволява да се съсредоточават интелектуални усилия върху конкретни проблеми, без да е необходимо трудното формиране на фундаментална култура, и това е полезно – най-вече за развитието на технологиите и просперирането на бизнеса. Но то има и недостатък, разкриващ се не в самите изследвания, а в онаследяването на възможността те да бъдат извършвани. Равнището на фундаменталната култура определя качеството на професионализма. Фрагментирането разкъсва връзките не само и дори не толкова между различните дисциплинарни общности, колкото между специфичната за тях професионална култура и носещия я фундамент.

Достъпът до огромното количество информация, осигуряван чрез Интернет, и наличието на универсален език – в случая английския, са фактори, които би трябвало да решат този проблем, но те само го заменят с два други – с проблема за *селекцията*, и с проблема за *културата на интерпретирането* на същата тази информация. Защото *филтрите* за отделянето на действително стойностното, както и *способността* то да бъде пречупвано през призмата на вече достигнатото ниво на развитие на културата, не са нещо, което може да бъде извлечено от една или друга база данни.

Не представлява проблем да се проследи историята на изследванията върху кодовете на културата, правени под това име или под близки до него. Нито да се систематизира, или схематизира неопроверганото съдържание на тези изследвания, или да се укаже разминаването между историята на понятието и историята на термина. Необходимият теоретико-емпиричен материал е налице, също и достатъчно „екземпляри“ - образци на подобни изследвания. Неимоверно по-сложно е да се обхванат всички случаи, при които *в действителност* се изследват кодове на културата, макар и под други названия. Но в тази публикация интересът ми е насочен към нещо друго, много по-незначително в познавателно отношение: една възможна стратегия за

13 В този аспект виж интервюто с Александър Кьосев „Младите владеят културните кодове по-добре от старите“, в „Дневник, на: 14 сеп 2007, <http://www.dnevnik.bg/>

14 Жан-Франсоа Лиотар, Постмодерната ситуация, www.litclub.com; виж също и „Философски изследвания“, на Витгенщайн, в: Лудвиг Витгенщайн, Избрани съчинения, С, 1998, с. 135 - 397

Атанас Григоров

внедряване на идеята за кодове на културата там, където осъствието ѝ действително оставя празнота в мисленето...

Това, което бих желал да избегна *на всяка цена*, е налагането *още в началото* на някаква предварителна, *систематизираща* схема, на която да е подчинено цялото изложение. Подобни схеми, колкото и логични да изглеждат спрямо внедрявания след тях материал, или се отхвърлят от психиката на този, пред когото ги демонстрираме, или напротив, биват приети като единствен възможен вариант на осмисляне; като превърнал се в догма порядък на осъзнаването, който обаче, при непосредствен досег със схематизираното, не позволява то да бъде разпознато.

Ролята на резюмето, подчертана от Ролан Барт в неговия анализ на „Деянията на апостолите“¹⁵, и откритата в „Порядъкът на дискурса“ на Мишел Фуко специфика на коментара¹⁶, изглеждат добри опорни точки в конструирането на подобна стратегия. Резюмето като възплъщение на металингвистичната функция на речта, и коментарът като възобновяване на смисъла, като продължаване на реч, започнала някога, много отдавна... И двата текста - на Барт и на Фуко, всъщност нормират употребата на съответните форми на изказ: резюмето като преповторена, кратко предадена история на ставащото, която трябва да те въведе в обстановката, да изгради контекста, да отбележи значимостта и да предотврати забравянето; и коментарът, който се слива с коментираното, непрекъснато връщайки се към него и съживявайки смисъла му; текст, който е писан по-късно, но е неотличим от първоначалния, освен за онзи, на когото оригиналът е добре познат.

И още нещо, което ми се иска да вложа в тази стратегия – едно преповтаряне на обичайния път на движение към знанието, когато това

15 Ролан Барт, Структурният анализ на разказа (По повод деяния X – XI), в: Ролан Барт, Въображението на знака, Народна култура, София, 1991, с. 414 - 415 и 418 - 419

16 Мишел Фуко, Порядокът на дискурса, в: Мишел Фуко, Генеалогия на да модерността С, 1992, с. 7 и с. 13. В проблема за значимостта на коментара, който според него трябва да бъде отнасян към процедурите за „контрол и разграничаване на дискурса“, той въвежда по следния начин: „няма общества без основополагащи повествования, разказвани, повтаряни и изменяни; формули, текстове, ритуализирани съвкупности от дискурси, произнасяни при строго определени обстоятелства; неща, казани веднъж и запазени, защото в тях се подозира нещо като тайна или богатство. Накратко, можем да смятаме, че в обществото по правило съществува неравнопоставеност между дискурсите: тези, които "се произнасят" във всекидневието на общуването, отминават със самото си произнасяне; и дискурсите, които са в основата на известен брой нови речеви действия, които ги поемат, изменят, говорят за тях, накратко, дискурсите, които до безкрай, отвъд формулирането им са казани, казват се и ще се казват.“

По-красиво дори и от цитираното по-горе е началото на тази му „встъпителна лекция“: „В днешното слово, а и във всички, които навярно ще трябва да произнасям тук в продължение на години, бих искал да се вмъкна някак неусетно. Вместо да вземам думата, бих желал тя да ме обгърне и отведе далеч от всяко възможно начало. Бих се радвал, ако в мига на говоренето усетя, че отдавна ме е предхождал един безименен глас: тогава ще трябва само да свържа фразата, да я следвам, да се настани почти неусетно в пролуките ѝ, като че тя сама ми е направила знак в кратка пауза. Следователно не би имало начало и вместо да съм този, от когото произтича дискурсът, бих бил по-скоро малка празнота в произволността на разгъването му, точката на възможното му изчезване.“

Бих желал да чувам зад себе си глас (отдавна взел думата, дублиращ предварително всичко, което ще кажа), който би говорил така: "Трябва да се продължи, а аз не мога, трябва да се продължи, трябва да се изричат думи, доколкото ги има, да се изричат, докато ме намерят, докато ме изрекат - странна болка, странна грешка, трябва да се продължи, може би вече е направено, може би вече са ме изrekli, може би са ме отвели до преддверието на моята история, до вратата, която се отваря пред моята история, бих се учудил, ако тя се отвори."

движение не е подчинено на нормите на систематичното, институционализирано обучение: случайното първо попадане на идеята в обсега на вниманието, когато нещо съвсем друго е било цел на мисленето, говоренето, или търсенето на информация; блуждаещото, хаотично движение към същността на проблемите, които тази идея поставя; постепенното им проясняване при навлизането в класиката на изследванията върху тях. Всичко това – чрез фрагмента, който разкрива цялото; чрез постепенното натрупване на фрагменти, които уплътняват представата за него, без нищо излишно, за да остане свободно пространство за мисълта. И така – едно преднамерено хаотично пътешествие от случайното към класиката и от богатството на явленията към гълбините на същността...

2. Типичен случай на преоткриване на проблематиката, свързана с кодовете на културата откриваме в преведената на няколко езика и многократно рецензирана¹⁷ книга „Културният код“ на Клотър Рапайл. Както той сам обяснява, концепциите на психолога Конрад Лоренц го навеждат на идеята за съществуването на културни кодове. Проблемът е в това, че много преди той да достигне до тази идея, използването на термина „кодове“ в хуманитаристиката и социалните науки бележи своеобразен взрив, и началото на този взрив е около половин век преди Рапайл да издаде книгата си.

Като консултант на „Нестле“, Рапайл открива, че компанията не успява да наложи произвежданото от нея кафе в Япония – една традиционно привикнала с чая култура, защото японците нямат в съзнанието си никакъв „отпечатък“, никакъв ранен, емоционално обогатен спомен за кафето. Рапайл предлага да се заложи на една дългосрочна стратегия, и „Нестле“ започва да продава детски десертчета с вкус на кафе. Така постепенно бива „възпитано“ поколение, което познава и обича този вкус. Интересен е и примерът му с различната история на налагане на играта „Лего“ в Америка и в Германия. В Германия компанията, осъществяваща продажбите, опаковала необходимите елементи за определена конструкция, и прилагала рисунката ѝ. Немските деца съвместно сглобявали предложената им конструкция, и след това си купували нова опаковка, която предполагала да се сглоби нещо друго. В Америка обаче, децата сглобявали не това, към което ги насочвал производителят, а нещо съвсем различно, след което го разглобявали, и със същите елементи си правели нова играчка. Така един набор от елементи им бил напълно достатъчен „за целия им живот“, и продажбите били по-слаби.

Според Рапайл културният код е неосъзнаваното значение, което придаваме на една или друга вещь благодарение на културата, в която сме израли. Той е скрита система от образци, подсъзнателно усвоени по време на развитието ни в границите на същата тази култура. Културните кодове, според него, се формират чрез „научаване“¹⁸, обвързващо възприятието на вещите с определени емоции¹⁹, и благодарение на тях интелектът при хора, принадлежащи към различни култури, обработва една и съща информация по различен начин. Генната структура, която притежаваме, ни прави живи същества от определен вид, но именно кодовете на културата ни заставят да реагираме като германци, американци или японци, обяснява той. Познаването и използването на съответния културен код, според Рапайл, осигурява успеха на

17 www.culturecodebook.com; <http://kniga.biz.ua/book/marketing/>

18 [В психологическия, и по-точно - бихевиористки смисъл на думата...](#)

19 Европейската култура има мощни традиции в открояването и описването на подобни кодове. Достатъчно е да си спомним дори само „В търсене на изгубеното време“ на Марсел Пруст...

Атанас Григоров

маркетинговите кампании.

Ако тази теза бъде развита последователно, ще се окаже, че всички функциониращи при човека кодове, които нямат национален характер, се дължат на генетиката, а не на културата.

Илайджа Андерсън²⁰ нарича „кодове“ шаблонните пътища, които следва поведението на хората. Той твърди, че насилието в бедните квартали на градовете е резултат от различни културни кодове, подкрепяни от различни икономически сили. Едни кодове според него способстват за насилието, а други го възпрепятстват. Но кодовете функционират благодарение на подкрепата на различни типове икономика. И той говори за „код на благоприличието“ и „код на улицата“. Кодът на благоприличието, общ за част от жителите на гетото и за доминиращата част от обществото, включва, например, следните «шаблонни пътища»: инвестиция на капитали за обучение на децата, модели на поведение, разчетени на максимална финансова изгода и т.н. Бедните не могат да си позволят да следват тези кодове – в повечето случаи техният набор от кодове е минимален.

Кодовете на благоприличието се поддържат от законна, обложена с данъци икономическа дейност. Дейност, която не е незаконна, но не е декларирана, за да се избягнат данъците, и която гравитира около официалната икономика, поддържа по-беден набор от кодове. Дейност, която е незаконна (поради невъзможност да се намери законна работа) създава кодове, които са в опозиция срещу кодовете на доминиращата в обществото култура. Тях именно авторът нарича „кодове на улицата“. Те променят дори и езика – и той говори за деца, продаващи „законно придобити“ (според начина им на изразяване) наркотици. Характерът на крайните квартали според него се формира от взаимодействието на посочените по-горе три „икономически системи“ (система, при която работата е законна и се плащат данъци, такава, при която данъците се укриват, и незаконна), чрез подкрепяните от тях кодове. Влиянието на едните или другите кодове се увеличава или намалява в зависимост от по-лесното или по-трудно намиране на законна работа. Но не само икономиката подкрепя или отхвърля определени кодове, а и съответните кодове създават предпоставки за развитие на законна или незаконна икономика. Доминирането на кодовете на улицата обезценява кодовете на господстващата култура и в качеството си на положителна обратна връзка, води до последващо засилване на незаконната икономика.

Особена чувствителност към проблема за кодовете на културата се наблюдава в «новата» руска „културология“²¹, бързо набрала сили след времето на перестройката. В нея може да бъде открит целият спектър от възможни употреби на идеята за културни кодове, при това – в текстове от най-различен характер: от политически и идеологически интерпретации на термина, през отличаващи се с детска наивност „преоткривания“ на добре известни идеи от историята на антропологията, до задълбочени, сериозни анализи и до находки,

---

20 Elijah Anderson, Code of the Street: Decency, Violence and the Moral Life of the Inner City, <http://www.pdfgeni.com/book/code-of-the-street-elijah-anderson-pdf.html>, <http://www.theatlantic.com/politics/race/streets.htm>

21 Именно под названието «културология» в страните от бившия СССР се развива дисциплината, традиционно обозначавана като «културална антропология». Отромното количество учебници, учебни програми, монографии, студии, а и съвсем кратки статии, достъпни чрез интернет, свидетелстват до каква степен това название е официализирано и затвърдено.

Атанас Григоров

които си струва да бъдат отбелязани.

По интересен начин, например, започва една, препечатвана в много руски форуми, политико-идеологическа „прогноза“²², над която стои мотото: „Една планета – една държава, едно правителство!“: „Изследвали въпроса за това, как САЩ победиха руснаците през 1960-1980 година чрез трансляция на своите културни кодове, ние стигнахме до извода: сега това може да бъде използвано за руския реванш. Та нали ни беше предаден културният код на САЩ от времето на тяхната сила и разцвет, а не от епохата на политическата коректност и либералния идиотизъм“. При трансляция на културни кодове, разрушаваща културната традиция, резултатът, според автора, е морална аниhilация на нацията, нейното атомизиране и деградиране. Затова, например, немската нация в недалечно бъдеще ще изчезне - след падането на Третия райх, чрез пълно прекодиране, в нея е било внедрено чувството за вина.

Усилено внедряване на кодове, характерни за американската култура, е извършено, пак според автора, в периода между 1960 и 1980 година в Русия. Но при руснаците този подход няма да даде резултат - поради спецификата на „културният им генофонд“. От Златната Орда те са усвоили насочеността към крайната цел и уменията да асимилират покорените народи. Чрез усилията на Петър Велики в този генофонд е бил заложен кодът на Европа, но руснаците са изпреварили европейците в много отношения. А преди Петър е било културното влияние на Византия. Генофонд, формиран от могъщи империи, базирани на абсолютната власт. Русия никога няма да бъде малка, спретната държава като Дания или Швеция, а свръхимперия. Американците, според автора, са успели да надстроят над вече формирания руски имперски генофонд още един, американски, но също имперски слой. И това засилва шансовете на Русия да се превърне в бъдеща световна империя. Руският технократизъм, англо-саксонският държавен инстинкт и тюркско-монголския стремеж към възможно най-голямата територия, създават в Русия потенциал за общопланетарна държава.

Авторът на изложената по-горе „идейна платформа“ вероятно си представя културните кодове по начина, по който полуграмотните хора мислят за генетиката: в продължение на няколко поколения се смесват гените на различни хора, и наследникът на тези поколения ги има всичките. Разбира се, публикации от подобен тип „се разхождат“ не само из руските електронни медии. Българските (да не говорим за македонските) също не правят изключение.

С далеч по-малко имперски, но с много по-големи концептуални амбиции са свързани възгледите на С. А. Рыжкова от Киев, изложени в „Общото, особеното, несъизмеримото в културните кодове на „Запада“ и „Изока“: космо-етически архетипи, знания, технологии“²³. Според Рыжкова теоретичните реконструкции на моделите на пространствено времеви континуум, на фундамента на познавателните принципи и ценностните ориентации на науката и технологията, в класическата наука са били обобщавани под названието „картина на света“, а в „постнекласическата“ (вероятно – постмодернизма), под името „културен код“. В прогностичните модели от 60–80-те години на XX век се обосновава преходът на човечеството в космическо, ноосферно,

22 Валерий Александров, Трансляция культурных кодов 2: обратная волна, www.forum.msk.ru, 18.11.08, или www.business-gazeta.ru

23 С. А. Рыжкова „Общото, особеното, несъизмеримото в културните кодове на „Запада“ и „Изока“: космо-етически архетипи, знания, технологии“

Атанас Григоров

информационно, виртуално, антропоцентрично бъдеще (тук очевидно препратката е към „русият космизъм“, „антропния принцип“ и т.н.; авторите, които Рижкова пряко цитира, са Вернадски, Кондратиев, Бродел, Винер, и т.н.) или технологически и духовен апокалипсис (Хайдегер, Маркузе, Адорно, Хоркхаймер?), „край на историята“ (вероятно Фукуяма).

Чрез „концептуалният апарат и методологическите подходи на постнекласическите концепции“, и „определяне границите на „времето“ и „пространството“ на „пространствено-времевия континуум на социоприродната цялост“, както и „йерархията на инкорпорираните в базовата система подсистеми на индоевропейското, афроазиатското и алтайското езикови семейства, и историко-културните цялости на будистко-конфуцианския, ислямски и християнски регион“, Рижкова откроява две формирани се още до 6–4 в. пр. н.е. „картини на света“, съвпадащи с регионалните влияния на индоевропейското и семитското езикови семейства. Тя ги нарича „космоетически архетипове“.

Индоевропейският съхранява основите на протоархетипа: представите за изменчивост на света и еквифиналност на материалното и изкуственото, вкореняват в общественото съзнание толерантността. В него хармонията на „природните неща“ във вселената е репрезентирана в социалната стратификация, и границите на влияние на стратите са определени от устойчиво законодателство. Институциите, контролиращи социално-значимите функции на обществото са равнодушни към духовните търсения на личността, а моралът е социално-пасивен.

Космологията на семитите, напротив, се основава върху креационизма. В контекста на креационистката космология през Новото време биват сътворени концепциите за линейното време и изначалното съвършенство на единствения, „създаден за човека земен свят“. Етиката съчетава противоречашите помежду си схващания за съвършенството на човека, постепенното влошаване на човешкия род и необходимостта от пълен контрол над всички аспекти на битието на личността, контрол, осъществяван от избрани посредници. Тези етически принципи вкореняват в общественото съзнание постулатите за неотделимостта на духовно и социално битие, и за непрекословна преданост към лидера. Влиянието на семитския космоетически архетип върху юдаизма, зороастризма, католицизма, протестантизма и исляма обуславя в последните тенденцията към социално-активен морал. Затова православните църкви, с концепции, близки до индоевропейския архетип, не превръщат библейските заповеди в безусловни морални норми и забрани на всекидневието, докато католицизмът, привлечен от нормите на обществен живот на Римската империя, разработва единни нравствено-юридически основи на обществения живот в цяла Западна Европа.

По тази причина насаждането на стереотипите на западноевропейската култура в страните, в които са разпространени будизмът, даосизмът, индуизмът и конфуцианството не среща съпротива, а влиянието на тези религии в християнския свят се дължи именно на толерантността им. Напротив, присъщите на исляма, католицизма и протестантизма стереотипи на социална активност, са създавали регионални и глобални проблеми още при кръстоносните походи. Колонизирането на европейските страни от исляма е съпроводено от засилване на вътрешно ислямските реформаторски традиции и противопоставяне между Изтока и Запада - особено през последното десетилетие. Развитието на науката и технологиите, според Рижкова, е доминирано от семитския архетип.

Атанас Григоров

Парадоксално в изложеното по-горе е, че то действително се опира на много сериозна ерудиция, и добро познаване на използваната терминология.²⁴

На фона на цялото това ерудиционно и терминологично изобилие, не по-малко амбициозната идея на преподавателя по най-нова история от Trinity College, Дъблин, Джон Хорн, звучи съвсем трезво. В публикацията си „Историята, която предстои да преразгледаме“²⁵, той призовава към промяна в самите кодове, с които осмисляме Европа. Специфичната парадигма, изразявана с термина „европейска цивилизация“ е изчерпана, при това – оставяйки недоосмислени поне три значими за ХХ век очевидности: оварваряването, чието начало е положено през 1914 година, промените след 1989 и емиграцията от Африка и Азия, превръщаща Европа в континент, разкъсан от много култури.

Джон Хорн твърди, че за да се установи мащабът на преосмисляне, първо трябва да се признае, че европейците почти не са се определили като такива – въпреки много старата легенда за отвличането на девойката²⁶. Идеята за Европа като място, чрез което да се идентифицираме, е сравнително нова идея. Тя се появява сред елита на Просвещението, когато се утвърждава чувството за принадлежност към европейското пространство. Но въпреки сходството в религията, езиците и общите принципи на държавно право, европейското светоусещане остава неясно до катаклизмите през ХХ век. Тогава, като реакция на насилието, разрушило общите норми и ценности, възникват и новите идеи за самоопределянето ни като европейци. Единството на европейската история, според Хорн, трябва да се разглежда повече в контекста на „европейската идея“, дълго време свързвана със „завършека на цивилизацията“, подкрепена от мощна историографска традиция, обхващаща общи ключови моменти: Гърция, Рим, Християнството, Ренесанса, Просвещението...

Получилият сегашното си значение през XVIII век термин

---

24 Идеологията на подобен тип изследвания става по-разбираема, ако насочим вниманието си към публикациите на поддръжниците на «светосистемния подход» („The World Systems approach“; „World Systems Theory“; „мир-системный подход“) обединил около себе си немалко изследователи, предимно бивши марксиста. Най-бърз поглед върху нагласите, ентузиазма, насочеността на творчеството на разработващите The World Systems approach автори, дават следните кратки документи, в по-голямата си част – постинги върху оживено обсъждани от тях теми, или взаимни бележки върху концепциите на един или друг от тях: Global capitalism & legal order, A dialog between Nikolai S. Rozov and Chris Chase-Dunn, 1996, <http://www.hartford-hwp.com/archives/10/079.html>; World Systems Theory, by Carlos A. Martínez-Vela, на: <http://web.mit.edu/esd.83/www/notebook/WorldSystem.pdf>; World System History, By Andre Gunder Frank, University of Amsterdam, 23 April 1994, <http://www.hartford-hwp.com/archives/10/034.html>; ReOrient: Global Economy in the Asian Age (ann.), By Andre Gunder Frank, Announcement of a forthcoming, <http://www.hartford-hwp.com/archives/10/025.html>; RKM's 2001 Manifesto, By Richard K. Moore, 16 February 2001, <http://www.hartford-hwp.com/archives/10/076.html>; RKM's 2001 Manifesto—a comment By Haines Brown, 20 February 2001, <http://www.hartford-hwp.com/archives/10/077.html>; The End of the Beginning, By Immanuel Wallerstein, Fernand Braudel Center, Binghamton University, “Commentary, No. 110, 1 April 2003, <http://www.hartford-hwp.com/archives/10/075.html>; End of Beginning—a comment By Haines Brown, 1 April 2003, <http://www.hartford-hwp.com/archives/10/078.html>. В случая интересни са не толкова публикациите на лидера на този тип изследвания - Валерщайн, колкото тези на Джанет Абу-Луход, Кристофър Чейс-Дън, Андре Гундър Франк, и Том Хол. Виж например: Абу-Луход Дж., Переструктурируа миросистему, предшествующую Новому времени, Время мира 2, 2001. с. 449–461; Frank, A. G., Gills B., The World System: 500 or 5000 Years?, London, 1994; Чейз-Данн К., Холл Т., Две, три, много миросистем. Время мира 2, 2001, с. 424–448.

25 John Horne, Une histoire à repenser, http://www.cairn.info/article_p.php?ID_ARTICLE=VING_071_0067

26 Става дума за Европа от гръцката митология, отвличена от превърналия се в бик Зевс.

„цивилизация“ концентрира европейската история около понятието „прогрес“ - както материален, така и вътрешен, духовен. Но „цивилизацията“ има обратна страна - пряко продължение на антиномията между гърци и „варвари“. Терминът „варварство“ може да бъде съотнесен към всеки – както в пограничната на Европа зона, така и вътре в самата Европа, който не живее по нормите ѝ. Предназначението и на християнството, и на идващата от Просвещението научна и философска мисъл, и на технологиите, родени от промишлената революция, е едно и също – да направи всяка цивилизация подобна на европейската. След „История на цивилизацията в Европа“ на Гизо (1829-1830), „цивилизацията“ като начин на организиране на обществото, като икономическа динамика, като общи ценности и характерни политически институции, но най-вече като „порив на човешкия разум“ е тъканта, върху която се пише историята на Европа. Не общата генетика, общият произход, а общността на споделяните ценности и идеи обединяват различните народи в рамките на Европейската цивилизация.

Студената война, твърди Хорн, засилва тази тенденция, рискувайки да превърне „Европейската цивилизация“ в „Западна цивилизация“. Тезисът за „атлантическа революция“, т. е., за демократична революция едновременно във Франция и Северна Америка, трябва да се разбира в този контекст. Визията за „европейското наследство“ достига своя връх в САЩ, където курсът по Западна цивилизация по време на студената война е „основа на университетското образование на човечеството“. Същата тенденция откриваме и в Европа, например, в „Грамматика на цивилизацията“ на Фернан Бродел.

Според Джон Хорн има поне три причини за критическо препрочитане на европейската история: 1. Падането на комунизма, довело до търсене на общите черти между комунизъм и фашизъм, и позволяващо да се разберат причините за оварваряването на Европа през XX век. 2. Географията на Европа,меняща се със скоростта на идеологическите направления – всяко разбиране за европейската цивилизация, и всяка нация са имали своя, позволяваща самоидентификацията им география на континента; различни са и границите, в които са го разполагали. 3. Съвременните демографски промени, свързани с миграцията от бившите комунистически страни към Запада, и с притока на емигранти от Азия и Африка.

Можем до безкрайност да привеждаме примери от типа на горните – подбрани съвсем случайно от публикациите в Интернет, без да си съставим ясна, **неедностранчива** представа нито за това, какво означава „код“, нито защо е необходима употребата на тази дума по отношение на човешката култура. И в общи линии, това е състоянието, в което остава всеки, попаднал на подобни употреби на термина и проявил интерес. Формирането на задълбочено разбиране изисква навлизане в класиката на изследванията върху тях. А тя започва да се формира много преди горните публикации да се появят в Интернет.

Добро въвеждане в изследванията върху функциониращите в човешката култура кодове би могла да бъде, например, отдавна издадената книга на Умберто Еко „Отсъстващата структура. Увод в семиологията.“²⁷ Най-малко поради опита на автора да обхване колкото е възможно по-цялостно ключовите проблеми и основните тенденции в тези изследвания. А също и поради това, че

---

27 У. Еко. «Отсутствующая структура. Введение в семиологию». ТОО ТК "Петрополис", 1998 г. ISBN 5-86708-114-1

книгата е писана във времето, когато те все още набират сила, и същността им не е замъглена от количеството на натрупаните подробности, нито постигнатите резултати са се превърнали в мъртва, но натурализирана схема, която блокира всякакъв познавателен интерес.

Да се отразяват концепции на Еко в сравнително кратки текстове е изключително трудно. Поради многобройните му, разпръснати в различни издания публикации, поради това, че когато пише върху проблеми, които по-късно ще се окажат централни в творчеството му, с всяка следваща книга идеите му еволюират и терминологията бива коригирана; поради това, че се менят не просто основните му тези, а стоящата зад тях визия за реалността, към която са съотнесени; поради огромната му ерудиция и лекотата, с която интегрира в творчеството си достигнатите от съвременниците му изследователски резултати, и по още много причини. Но работата ми е облекчена от задачата, която си поставям: не да реконструирам *развитието на* концепциите на Умберто Еко, а да използвам фрагменти от негови анализи като стъпки по пътя към собствено разбиране, до каквото се надявам да достигнат читателите на този текст.

3. Еко датира началото на своеобразният взрив в употребата на термина „код“ в социалните науки около 50-те години на ХХ век: „1949 е годината, в която излиза „Математическа теория на комуникацията“ на Шанън и Уивър, а 1956 е годината, свързана с книга, която е повлияна от изследванията в областта на теория на информацията: „Основи на езика“ на Якобсон и Хале“²⁸.

В творчеството на самия Еко проблемът за кодовете в човешката култура заема значимо място. Мащабен опит за цялостната им класификация той прави още в излязлата през 1968 година монография „Отсъстващата структура. Увод в семиологията.“²⁹ - една от „четири предшествващи мои книги“, както авторът я характеризира в „Трактат по обща семиотика“³⁰. В самия трактат изясняването на проблема за кодовете обхваща почти една трета (103 от 376 страници в българското издание)³¹, и е един от смисловите центрове на проекта на Еко за обща теория на знаците³². Значително място (една от общо седем глави) е отделено специално на кодовете и в излязлата през 1984 година „Семиотика и философия на езика“³³.

Начална точка за изследването им в „Отсъстващата структура“ е теорията на информацията на Клод Шанън: неговото разбиране за информация и неговата обща схема на системата на връзките.³⁴ Също и модификацията на тази схема,

28 Умберто Еко, Семиотика и философия на езика, С, Наука и изкуство, 1993, с.185; Шанъновата „Schematic diagram of a general communication system“, впрочем, е публикувана една година по-рано - през 1948 г., още във въведението на подписаната само от него „A Mathematical Theory of Communication. Но при изясняването ѝ, непосредствено под нея, Шанън в действителност не използва термина „код“. Терминът „код“ не фигурира и в самата схема. - А.Г.

29 У. Еко. «Отсутствующая структура. Введение в семиологию». ТОО ТК „Петрополис“, 1998 г. ISBN 5-86708-114-1

30 Става дума за: „Бележки относно семиологията на визуалните комуникации“, „Отсъстващата структура“, „Форми на съдържанието“ и „Знакът“.

31 Умберто Еко, Трактат по обща семиотика, С, наука и изкуство, 1993, с. 75-178

32 Умберто Еко, Трактат по обща семиотика, С, Наука и изкуство, 1993, с. 29

33 Умберто Еко, Семиотика и философия на езика, С, Наука и изкуство, 1993

34 Възнамерявам в един последващ текст да се спра на последиците от това „оставане в непосредствена близост“ до първоначалните съдържателни интерпретации на „Математическа теория...“. Защото, струва ми се, то води до една съществена грешка, която преминава през цялото по-нататъшно развитие на концепциите на Еко за кодовете и кодирането.

направена от Роман Якобсон в неговия модел на комуникацията³⁵. Информацията, в порядъка на една традиционна интерпретация на теорията на Шанън³⁶, Еко разбира като многообразие, като вероятност, като възможност за избор: „Информацията е не толкова това, което се казва, колкото това, което може да бъде казано“³⁷ ... „Информацията е мярка на възможността за избор“.³⁸

И в „Отсъстващата структура“, и в „Трактат по обща семиотика“, натрапчиво присъства една илюстрация: язовир, в чиито води е спуснат поплавък, движението на този поплавък се преобразува в електрически сигнал; електрическа лампа, чиято светлина се възприема като знак за опасност; знакът иницира определени действия. Пример за комуникация, разбираана като едностранно предаване/приемане на информация; ситуация, при която адресантът и адресатът не менят местата си. На всяко състояние или изменение **съответства** друго, имащо различна физическа или психическа природа. Именно **съответствието, съотнасянето**, един или друг тип **отношение**, лежи в основата на всеки код. Остава проблемът за разчитането му. Според Еко то има хипотетичен характер: **адресатът**, получателят, строи предположения относно това, какъв именно код е използвал в съобщението **адресантът**, изпращачът на това съобщение.

Ако елементите, от които може да се образува съобщението са повече, и са възможни много техни комбинации, но само част от тях означават нещо, възниква проблемът за селекцията им; за отделянето на информацията от шума. Функцията на кода е да ограничава броя на имащите смисъл комбинации, да променя ситуацията, при която всички те са еднакво вероятни, в ситуация, при която едни от тях са по-вероятни от други, в резултат на което „информационните възможности на източника се съкращават, а възможността за предаване на съобщения рязко нараства“. Кодът е структура, „система от отношения“.³⁹ „Наслагвайки се над равновероятността на източника на информация, кодът е призван по пътя на **вносяне на правила** да ограничи сферата на възможните събития. Кодът е система от вероятности, стесняваща изначалната вероятност.“⁴⁰ Представеното по този начин разбиране за код обслужва главно теорията на комуникацията.

„Трактат по обща семиотика“, според автора си, „разграничава по-точно означаващите системи от комуникативните процеси“. В реализирания в книгата проект има две основни смислови ядра: теория на кодовете и теория на знаковата продукция.⁴¹ Теорията на кодовете е ядрото, с което книгата започва, защото, според Еко, в основата на всяка комуникация стои „**означаваща система**“, същата е невъзможна без „**означаващ процес**“, а последният се установява само когато съществува **код**.

Разбирането за код е ядрото на връзката между теория на комуникацията и теория на знаковите системи. За съществуването на код е необходимо съответствие между заместващото и заместваното. Но заместването на нещата от определен клас с неща от друг клас вече говори за наличие на самостоятелна семиотична, т.е.,

35 Роман Якобсон, Лингвистика и поезика, в: Структурализъм: „за“ и „против“, М, 197..

36 „Шанън определя информацията на съобщението, включващо N операции на избор от h символа като $I = N \lg_2 h$ (тази формула напомня формулата на ентропията)“ - У. Еко. «Отсъстващата структура, с. 44

37 У. Еко. «Отсъстващата структура“, с. 42; Трактат по обща семиотика, с. 68

38 У. Еко. «Отсъстващата структура“, с. 42

39 У. Еко. «Отсъстващата структура“, с. 67, с. 253

40 У. Еко. «Отсъстващата структура“, с. 368

41 Умберто Еко, Трактат по обща семиотика, С, Наука и изкуство, 1993, с. 29

Атанас Григоров

знакова система.⁴² Код е отношението на заместване, както и свързаните с него правила, процедури, по които това заместване се осъществява. Кодът е функция, а заместваното и заместващото са нейни „функционални“.⁴³

В порядъка на теория на комуникацията, кодът се разбира като сигнал или комбинация от сигнали, които произвеждат съобщение, способно да предизвика определен отговор.⁴⁴ В горното твърдение има нещо, което до такава степен е ясно, че мисленето неволно го пропуска, а то съдържа в себе си връзката между теория на комуникацията и семиотиката: сигналът е сигнал не за самия себе си, а за нещо друго. Той *замества* явлението, за което е сигнал, съществува в определено *отношение* към него. **В границите на човешката култура** при всяка комуникация процесът на означаване е предпоставен.

Сами по себе си, отношенията между елементите на една система, както и правилата, регулиращи тези отношения, не са код. Те са само структура, и в Трактата, и „Семиотика и философия на езика“, Еко ги обозначава като s-кодове (структурни, синтактични „кодове“). Той запазва името „код“, за случаите, при които елементите на системата **a**, се съотнасят към системата **b** или към системата **c**. В s-кодовете имаме синтактична система, докато при същинските кодове тя е семантична.

Интерпретирано в термините на глосематиката на Елмслев (за когото съществуват не знаци, а знакови функции), разбирането на Еко звучи по следния начин: „Когато един код свързва елементите на една пренасяща система с елементите на една пренасяна система, първата става израз на втората, която от своя страна става съдържание на първата.“⁴⁵ И за Еко знаците са **„временни резултати от правила за кодиране, установяващи преходни съотношения, в които всеки елемент, така да се каже, има право да се свърже с друг елемент и да образува знак само при дадени обстоятелства, предвидени от кода“**.⁴⁶ Оттук и изтъкването на основополагащата роля на кода даже не толкова спрямо отделния знак, колкото спрямо знаковата система.

Що се отнася до използването в горните цитати разбиране за знака, то от двете оказали най-силно влияние върху семиотиката/семиологията схващания – на Пиърс и на Сосюр, Еко очевидно избира това на Сосюр, за когото знакът е единство от означаемо и означаващо (като и двете са психически образувания, и двете съществуват „в човешката глава“). Всеки от компонентите на знака – означаемото и означаващото, може да се свързва с друг. Старото означаемо, свързано с ново означаващо, дава нов знак; също и старото означаващо, свързано с ново означаемо.

В този контекст се вмести и едно кратко описание на процеса на **кодификация**, направено още в „Отсъстващата структура“: „Кодът, когато имаме работа с езика, се установява и укрепва в процеса на общуване, като резултат от общоприетите навици за говорене; и в този миг, в който кодът се установи, всеки говорещ започва неизбежно да съотнася едни и същи означаващи с едни и същи понятия, комбинирайки ги по определени правила“.⁴⁷

Идващата от латински (code) и влязла в употреба у нас през различни други езици дума, означава и „код“, и „кодекс“. Но едва ли някой в България би

42 Умберто Еко, Трактат по обща семиотика, С, Наука и изкуство, 1993, с. 34 -35

43 Умберто Еко, Трактат по обща семиотика, С, Наука и изкуство, 1993, с. 75

44 Умберто Еко, Трактат по обща семиотика, С, Наука и изкуство, 1993, с. 58

45 Умберто Еко, Трактат по обща семиотика, С, Наука и изкуство, 1993, с. 75

46 Умберто Еко, Трактат по обща семиотика, С, Наука и изкуство, 1993, с. 75

47 У. Еко. «Отсутствующая структура», с. 58

Атанас Григоров

употребил изразите „Етически код на журналиста“ и „Кодекс за програмиране“. Във всекидневната ни култура тези две думи са застинали като обозначения на различни неща. Общото и в двата случая е това, че се предполага набор от инструкции, свързани със съотнасянето: при морзовата азбука, например, на определени поредици от „точки и тирета“ към определени букви от азбуката; при етическите (и юридически) кодекси – на определени норми с определени действия или с отсъствието на такива.

Във „Семиотика и философия на езика“ Еко разграничава тези две речникови значения на думата. Наред с „палеографичния“, както той го нарича, смисъл на „код“ – дървото, от което са изработвани дървени плочки, върху които, след покриването им с восък се е пишело, той говори за корелационни и институционни кодове. И ако „палеографичния“ смисъл на думата ни разкрива характера на кода като „книга“ (т.е., като систематизирано изложение на свързаните с кодирането инструкции), то корелационните и институционни кодове, освен че са „книги“, имат в основата си различни типове отношения. Корелационните - тждество, позволяващо съпоставянето на два реда елементи („съществуват кодове, които съотнасят изрази с изрази, и кодове, съотнасящи изрази със съдържания“), институционните – импликация, която може да бъде разглеждана като логически модел на причинността, и като отношение между основание и следствие. Използването на предиката „институционни“ тук не е без значение. Оставащи встрани от предмета на една „обща семиотика“, институциите са значим компонент в структурата на **социалната** комуникация.

Това разделяне има относителен характер: „На пръв поглед изглежда, че корелационните кодове са подчинени на тждествения модел, докато институционните кодекси са свързани с дедуктивния (т.е., с импликацията - А. Г.). Разликата обаче не е толкова ясно очертана. Така например римското право ... има вид на корелативна система: италианският наказателен закон не казва в явен вид, че убийството е лошо нещо, и не го забранява като такова, а по-скоро съотнася различни видове убийства с различни видове наказания. От друга страна, италианският ... (граждански закон) е сборник от указания за това, как би трябвало да се държи човек, и в същото време сборник от санкции, съотнесени с нарушения на нормата.“⁴⁸

Още в „Отсъстващата структура“, Еко апробира своето разбиране за кодовете върху широк набор от аспекти на човешката култура, при което голямо внимание отделя на различните от естествения език знакови системи. В сферата на „семиологията на визуалните съобщения“, например, анализът му обхваща иконичния знак, специфичните за рекламата кодове; кодовете, открити в архитектурата; кодовете, специфични за аудиовизуалните изкуства (телевизията и киното)... Струва ми се, че една от целите, които той си поставя в тази книга е именно да разкрие мащабите и значимостта на проблема за функциониращите в човешката култура кодове. Защото не съществува непосредствено възприемане на нещата - „ние постоянно се сблъскваме с кодиране“⁴⁹.

Изложението върху визуалната комуникация той започва с анализ на **индексалните и иконичните знаци** – два от трите типа знаковост, открити в онази част от Пиърсовите класификации, която успява да издържи на критиката на времето⁵⁰; към визуализацията всъщност отношение имат само вторите. .

48 Умберто Еко, Семиотика и философия на езика, с.184

49 Эко. «Отсутствующая структура», с. 134

50 Виж например написаното през 1884 от Чарз Сандърс Пиърс, в „Какви са знаците“ ([http://www.iupui.edu / % 7Epeirce/web/ep/ep2/ep2book/ch02/ep2ch2.htm](http://www.iupui.edu/%7Epeirce/web/ep/ep2/ep2book/ch02/ep2ch2.htm)⁵³): „Има три

Индексални са знаците, които „някак неволно“ привличат вниманието към нещо друго. Но ако мокрото петно ни навежда на мисълта, че е била излята вода, то според Еко, това се дължи на натрупан **културен** опит, и само привидно връзката в съзнанието ни има природен характер. Следваме нарисуваната на стената стрелка, защото познаваме съответната културна конвенция. Според Еко „всички визуални явления, отнасящи се към индексалните знаци, могат да бъдат разглеждани като конвенционални знаци“⁵¹

Иконичният знак, знакът–изображение на обозначаващото, според Чарлз Морис, трябва да „притежава свойствата на собствените си денотати“, т.е., да има „някои свойства на представения от него обект“.⁵² Това разбиране е проблематично. Приликата, която откриваме между определен обект и неговото изображение е следствие от определена сегментация на реалността, и от кодификацията на отношението между характерни особености на знака–изображение, и особеностите, припознавани в изобразявания обект.

И сегментирането на реалността, и кодифицирането на отношението между обекта и признаците, по които го разпознаваме, са продукт на културно-историческо развитие. Убеждението, че разпознаваме обекти по същностните им свойства, се дължи на отдавна идентифициран в семиотиката процес – на процеса на **натурализация**. Истината е друга – ние проектираме определени културни модели върху противопоставената на сетивата и мисълта реалност. Ако перифразираме един пример на Еко: разпознаваме зебрите в зоопарка по раираната им кожа, но за един (измислен) народ, който не е виждал други животни освен зебрата и тигъра, раираната кожа не би била отличителен белег.

При нов за нас начин на изобразяване, разчитащ на различен от познатия ни код, приликата с обекта се установява трудно – търсим признаците, към които сме привикнали, но те са заменени с други... За да илюстрира това, Еко преразказва историята с нарисувания от Дюрер, покрит с броня от люспи носорог. Рисунката се превръща в образец за всички по-късни изображения; около 200 години така рисуват носорога дори хората, виждали самото животно: „в очите на широката публика само такива графични конвенции означават „носорог“. Според Еко една фотография, например, не е по-правдоподобна от рисунката на Дюрер; особено черно-бялата фотография. Дюрер е преувеличил и стилизирал характерната за кожата на носорога грапавост, но фотографията (по негово време) изобщо не е способна да я предаде.⁵³ Иконичните знаци не притежават свойствата на обекта, който представят, те по-скоро следват кодовете на възприятието.⁵⁴

В човешката култура връзката между обекта и неговия образ е многократно опосредствана. Зад способността да комуникираме чрез

вида знаци. Първо, има сходства или изображения, които служат да предадат идеята за вещта; те я представят просто, подражавайки ѝ. Второ, има знаци, или индекси, които указват на нещо за вещите, защото са били физически свързани с тях. Такъв е указателният стълб, сочещ посоката, в която да тръгнем, също и местоимението, заместващо названието, или възклицанието „Здравейте“, което действа на нервите на човека, към когото се обръщат, и предизвиква вниманието му. Трето, има символи, или общи знаци, които са били свързани със своите значения при използването им. Такива са повечето думи, и фрази, и речи, и книги, и библиотеки.“

51 Еко. «Отсутствующая структура», с. 123

52 Еко. «Отсутствующая структура», с. 124; При самия Морис – виж: Моррис, Ч. У., Основание теории знаков, в: Семиотика, М, 1983, с. 37—89

53 Еко. «Отсутствующая структура», с. 133 - 135

54 Еко. «Отсутствующая структура», с. 126

изображения стои цяла редица кодове: *Кодове на възприятието*, установяващи необходимите и достатъчни условия за него⁵⁵, и *кодове на разпознаването*, „преобразуващи някаква съвкупност от условия в сема, т.е., в съвкупност от означаеми (например черните ивици върху бялата кожа), на основата на които ние разпознаваме възприеманите обекти и извикваме в паметта си вече възприетите някога“. Кодовете на разпознаването твърде често стоят в основата на класификациите на обекти, които правим. *Кодове на предаването* (на информация, А.Г.), „които определят първоначалните условия за възприемането, необходими за последващото формиране на образа“. Ако буквите в някакъв декоративен надпис, например, са прекалено деформирани и преплетени, или прекалено дребни, ние не бихме ги възприели (като букви). *Тонални кодове*, чиито конвенции формират допълнително съобщение. Нарисуваният кон, например, може да бъде възприет като израз на сила, напрегнатост, устременост ... или на умора, изтощение, примирение...

Иконичните кодове, според Еко, се базират на възприети благодарение на кодовете на предаването елементи. Същевременно за *отделния човек* иконичните кодове предшестват и кодовете на възприятието, и кодовете на разпознаването. Защото тези два типа кодове „предполагат отделяне на някакви отличителни черти, върху каквито се строи всеки код“ и от „избора на тези черти зависи разпознаването на иконичния знак“.⁵⁶ Доколкото отличителните черти, чрез които разпознаваме един или друг обект трябва „да се съобщават“, т.е., да се предават по каналите за комуникация, „трябва да съществува и иконичен код, който да установява съответствието между определен графичен знак и отличителния признак, на който се основава кодът на разпознаването“. Разпознаването на образа „зависи от определена система на очакванията, от културния код, върху който се наслаждат кодовете на изразителността, разработвани в други сфери“.⁵⁷ Ние възприемаме това, към което ни е приучила културата, а не някакви абсолютни характеристики на обекта: „В основата на всяко изобразително действие лежи конвенция“.⁵⁸ Тази конвенция затвърждава представите, наложили се в съответната култура: „схематичното иконично изображение възпроизвежда някои от особеностите на друга схематична представа“ - например, изобразяващото слънце кръгче с излизащи от него чертички съответства на представата, че слънцето е огнено кълбо, с излизащи от него лъчи светлина⁵⁹.

Иконичните кодове образуват *фигури, знаци и семи*. Тук е необходимо пояснение. В семиотиката знаците се противопоставят на неозначаващите нищо елементи, от които са образувани – фигурите, и това се тематизира като *проблем за артикулацията*. За естествения език, например, се приема, че той има двойна артикулация – ниво на знаците, и ниво на фигурите. Проблемът за артикулацията е една от точките, в които Еко атакува разпространеното и сега убеждение, че поне част от функциониращите във визуалната комуникация образи ни представят естествения вид на нещата, че сами по себе си те не са знаци и във формирането им не присъства никакъв тип кодиране. *Семи* във визуалната комуникация, според Еко, са това, което имаме предвид, когато

---

55 С тези кодове, както отбелязва Еко, психологията отдавна се занимава, и те се оказват изключително сложни. Самото възприятие, припомня той, е сложен стохастичен процес.

56 Эко. «Отсутствующая структура», с. 130

57 Эко. «Отсутствующая структура», с. 130

58 Эко. «Отсутствующая структура», с. 131

59 Эко. «Отсутствующая структура», с. 130

Атанас Григоров

казваме „образ“ или „иконичен знак“: „сложни иконически фрази от типа на „това е кон, гледан от страни“, или „ето коня“. Визуалните семи са образувани от знаци – за нос, око, крак, и т.н. В зависимост от това, в каква сема са включени знаците, те могат да бъдат знаци за различни неща: значението им се декодира от контекста.

Следващите, посочени от Еко кодове, са **иконографичните**: „За иконографичния код, надстрояващ се над иконичния, оначаемите на базовия код стават означаващи.“⁶⁰ Знакът-рисунок означава човек (иконичен код), а човекът - - „Внимание, пешеходна пътека!“ (иконографичен код).

Един и същ образ, използван като знак – например женско лице, ще бъде възприет от някого като знак за изящество, а от друг – като израз на фалша. Причината е в „**кодовете на вкуса и сензорните кодове**“, които „налагат репертоар от изключително подвижни конотации (т.е., вторични значения на знака, А.Г.), свързани с действието на всички изброени преди тях кодове“. Кодовете на вкуса определено влияят върху интерпретацията на знака-образ: рисунката на прасе, например, едни биха възприели като „мръсно“, а други – като „вкусно“.

Риториката на образа, концентрирала върху себе си вниманието на изследователите най-вече след знаменития анализ на Барт на рекламата на Панзани⁶¹, занимава и Еко. Той обособява като следващо ниво на кодиране именно **риторичните кодове**, и обяснява различието между използването им в словесната и във визуалната комуникация. Надстрояващите се над риториката **стилистични кодове** „предполагат някои оригинални решения“ и „отпращат към определена стилистична находка, към авторски почерк“; те провокират определени асоциации (Еко дава пример с човек, отдалечаващ се в края на филма по някакъв път – Чаплин).

Като завършек на тази класификация, Еко посочва **кодовете на безсъзнателното**, „които установяват някои конфигурации, иконически, или иконологични, риторични или стилистични, които традиционно се смятат за способни да предизвикат определени представи и реакции, да бъдат отъждествявани с нещо, да предават едни или други психически състояния“, и това ги прави подходящи за целите на риториката.⁶²

Рано или късно подобни класификации биват опровергавани, заменени с други, или поне коригирани. Но важна е не класификацията, а вложените в нея идеи: за опосредстваните от кодове контакти с реалността; за разпространението на тези кодове чрез комуникацията между хората. Погрешно е да се мисли, че съществува някаква сфера на културата, в която информацията, кодирането, знаковостта не играят никаква роля; че най-малко в основните ни практически действия и практическите **функции** на нещата, с които си служим, например, няма място за някакво, незабелязвано от нас, кодиране, нито за знаковост...

Еко изяснява и проблема за връзката между функции и кодове, и проблема за културната релативност на кодовете най-вече във връзка с архитектурата. В архитектурата той търси и появата на иконичния код. Още

60 У. Еко. «Отсутствующая структура», с. 153 - 158

61 Roland Barthes, Rhétorique de l'image:

http://www.valeriemoriginat.net/telechargements/roland_barthes_rhetorique_image.pdf, или на: <http://www.scribd.com/doc/8262598/Rhetorique-de-lImage-Roland-Barthes>

62 Преразказаното и коментирано накратко по-горе описание на кодовете, откривани във визуалната комуникация, с изключение на специално отбелязаните цитти – от У. Еко. «Отсутствующая структура», с. 157 – 160

използването на пещерите предполага съществуването на *представа* за жилище. Наличието на „рисуника или приблизителното изображение на пещера“ е „съобщение за нейното възможно използване и си става такава, независимо дали използват пещерата или не“⁶³. И той се позовава на Ролан Барт: „*от момента, от който възниква общество, всяко използване на нещо се превръща в знак за това използване*“.⁶⁴ ... „Възможностите, предоставяни от архитектурата (да преминеш, да влезеш, да спреш, да се изкачиш, да седнеш, да погледнеш в прозореца и т.н.) са не само функции, но и преди всичко съответни на тях значения, предразполагащи към определено поведение“.⁶⁵ Не е трудно да се открие логиката на подобно разбиране – при Еко тя е пряко следствие от разбирането за *кода като функция, свързваща два функционала*.

Превръщането на функцията в знак за самата себе си е резултат от сложни процеси на кодификация, които „също са форми на социално поведение“.⁶⁶ Еко говори за „принцип на функционалната форма“, при който „формата не само трябва да прави възможно осъществяването на функцията, но и трябва да я означава така очевидно, че нейното осъществяване да бъде не само изпълнимо, но желателно“ ... „Формата означава функцията единствено на основата на формираната система от очаквания и навици; на основата на кода.“⁶⁷

За зависимостта на кодовете от културата, към която принадлежим, Еко пише при анализа на антропологичните кодове в архитектурата. Той свързва последните най-вече с проксемиката, за която „пространството е говорещо“: „Разстоянието, на което се намирам от друг човек, влизащ в едни или други отношения с мен, се надарява със значения, *вариращи от култура към култура*.“ ... „Хората от *различни култури* живеят в *различни чувствени универсуми*; разстоянието между говорещите, миризмите, тактилните усещания, усещането за топлина, излъчвано от чуждото тяло – всичко това придобива културно значение“.⁶⁸

По отношение на пространството, „различията между културите са по-съществени, отколкото е прието да се мисли“, и „пространствени детерминации, имащи значение за американеца, не говорят нищо на германеца“. В речника на японца няма понятие за лично пространство. За арабина „да остане сам“ означава да престане да разговаря. В Америка „да погледнеш през вратата“, означава все още да си „навън“, а в Германия – вече да си влязъл. Да се определя оптималното количество квадратни метри жилищна площ за един човек, според Еко има смисъл само в рамките на конкретен културен модел, и механичното пренасяне на пространствени културни норми има разрушителни последици.⁶⁹ (Един проведен в България жилищен експеримент във връзка с приобщаването на ромите е достатъчно показателен в това отношение.) „Към трите пространствени измерения - отбелязва Еко, проксемиката прибавя четвърто – културно...“.⁷⁰ Не по-малко зависими от културата, в която се формират, са и всички останали нейни кодове.

63 Рисуноката *означава* пещера (иконичен код), а пещерата – убежище; означаваното е превърнато в означаващо, иконичният код е прераснал в иконографичен.

64 Еко. «Отсутствующая структура», с. 205

65 Еко. «Отсутствующая структура», с. 207

66 Еко. «Отсутствующая структура», с. 211

67 Еко. «Отсутствующая структура», с. 214 и с.215

68 Еко. «Отсутствующая структура», с. 247

69 Еко. «Отсутствующая структура», с. 250 - 251

70 Еко. «Отсутствующая структура», с. 252

* * *

Написаното по-горе отразява съвсем малка част от развитите в общо хилядата страници на „Отсъстващата структура“, Трактата и „Семиотика и философия на езика“ идеи. То е и само крачка към действителното разбиране на проблема за функциониращите в човешката култура кодове; крачка към формирането на понятие, достатъчно мощно, за да обхване този проблем. Но за да пристъпим към по-сложните, отколкото във визуалната комуникация, начини на кодиране в езика, и в „надфразовото равнище на речта“, както Барт нарича текста, със съдържащия се в него дискурс и наратив; или към кодовете, свързващи ключови за представите ни за реалността категории със социалната структура например, и към още много неща, трябва да се съществува първоначална яснота, към какво точно тръгваме. Затова, струва ми се, е необходимо и подобно въвеждащо знание.